

ZIMBABWE SCHOOL EXAMINATIONS COUNCIL
General Certificate of Education Advanced Level

LITERATURE IN XICHANGANA

6012/1

PAPER 1: Comment and Appreciation and Indigenous Knowledge Systems

SPECIMEN PAPER

NKARHI: 3 hours

Additional materials:

Answer paper

NKARHI: Tiawara tinharhu

SWILERISO EKA VATSARI VA XIKAMBELO

U ta nyikiwa maphepha ya ku tsalela tinhlamulo ta wena.

Tsala vito ra wena, nomboro ya ndhawu leyi u tsalelaka kona na nomboro ya wena eka phepha rin'wana ni rin'wana ra tinhlamulo leri u ri tirhiseke.

Hlamula swivutiso hi **Xichangana** xo hlantsweka.

Hlamula swivutiso **swinharhu** xikun'we.

Hlamula swivutiso **swimbirhi** ku suka eka Xiyenge A na **xin'we ntsena** ku suka eka xiyenge B.

Langutisa swileriso eka xivutiso xin'wana ni xin'wana.

Loko u tirhisa maphepha ma hundzaka rin'we, **ma bohe swin'we**.

XITSUNDZUXO EKA VATSARI VA XIKAMBELO

Timakisi tinyikiwile eka swiangi leswi () emakumu ka xiphemu xa xivutiso, na leswi [] emahetelelweni ya xivutiso xin'wana na xin'wana.

Xikambelo lexi xi tsaleriwile eka tipheji khumen'we, yin'we a yi tsaleriwanga.

Copyright: Zimbabwe School Examinations Council, Specimen Paper.

XIYENGE A: NXOPAXOPO NI AMUKELO

Hlamula swivutiso **swimbirhi ntsena** eka xiyenge lexi.

- 1** Xopaxopa xitlhokovetselo lexi landzelaka ivi u ta hlamusela matirhiselo ya ririmi ya mutsari ku humelerisa mongo wa yena. [35]

Phurumula swandla swa wena,
 U amukela xiyimo!
 Olovisa miehleketo ya wena,
 U amukela xiyimo!
 Tidyondzise ku khensa, 5
 U amukela xiyimo we makwerhu:
 Hambiloko swi nga olovi!

Tshika ku rila u tivula wa khombo;
 Kasi swo biha swona swi ringana mani?
 Hikuva na wena u munhu ku fana ni van'wana; 10
 Na wena swi ku fanerile swo biha ni swo saseka.
 Hikwalaho, swi amukele.

Ekhu hanyeni, tiva leswi makwerhu:
 Vutomi byi fana ni vhlwa.
 Namuntlha hi le ka Tsakani, 15
 Mundzuku hi le ka Rilani.
 Namuntlha u muhumeleri,
 Mundzuku u mutsandzeki.
 Hinkwaswo leswi, i swikhavisavutomi.

Ku tsandzeka evuton'wini, 20
 A swi vuli ku hela ka misava!
 Ku tsandzeka evuton'wini,
 I mfungho eku hanyeni ka wena!
 Ku tsandzeka evuton'wini,
 I tlhari leri ri nga vaka ni vukari,
 Loko ro lotiwa hi noto wa vukari, 25
 Ku ya lwa nyimpi ya vutomi.

Va ke va tsandzeka van'wana,
 Kambe a va tshikangi ku ringeta.
 Va ke va tsandzeka lava mavito, 30
 Kambe a va rhwalangi mavoko,

Va rila va ku swa vona swi fike vugimamusi,
E-e, va yile emahlweni va ringeta.

Va tekile tingoma ta vona nakambe,
Va ti vamba hi madzovo lama tiyeke, 35
Va ti aneka emun'wini wa vukari,
Ti oma ti tlhela ti vambeke nakambe.
Kutani va ti chaya nakambe hi nkthinkhi,
ivi tingoma ti chaya kahle ti ri hava midyoho.

Tiyisela na wena makwerhu, 40
Tiyisela, u ta humelela.
Mita ribye makwerhu,
Ku tsandzeka i nyangwa wa ku humelela.
Ve ri ndlopfu a yi fi hi rimbambu rin'we,
Hikwalaho, boha buruku ni bandhi swi tiya, 45
U kulula nyuku u n'watseka,
U titsona swilovolovo swo fana ni n'wema edyambyini,
U ta swi vona khalavi, u ta humelela!

Xithhokovetselo xa Tlangelani Morris Maluleke ku suka eka tsalwa
Swilovolovo swa Vuthhokovetseri peji 53-54, Lingua Franca Publishers
(2016), Giyani.

- 2 Xopaxopa ndzima leyi nga ehansi ivi u hlamusela matirhiselo ya ririmi ya
mutsari ku humelerisa mhaka ya yena. [35]

“A ndzi hembu n'wina mhani. I Gafuri yi nga ndzi tlhava, ndzi
ya wela ehenhla ka tshanga. A ndzi lwa ni ku yi khunga hikuva
ya phohla loko yi nga khungiwangi”, a ku vulavula mina ndzi
lwa ku khorwisa manana leswaku ku pfimba ka xikandza xa
mina a ku nga ri ka ku fumbuteriwa hi vafana kulorhi. 5

“Ndzi byele ntiyiso n'wananga! Vulavula ntiyiso n'wananga
u nga chavi. Ndzi byele leswaku I vamani lava ku
mbeyeteleke, ndzi lava ku va landza kwale ka vama wa vona
va ta ya ndzi tiva kahle. Ndzi byele nkata mhani, u nga chavi.
Ndzi byele Ngwenya-nkelenge. U nga chavi n'wananga. Ndzi 10
byele Xivutla-ni-madzandza!” Ku khongotela manana loyi a a
ri ni ku tshemba leswaku swikombelo swa yena swi ta kala swi
yingisiwa. Manana a a ri ni ku tshemba lokukulu leswaku ndzi

ta tshuka ndzi nyanyuka, ivi ndzi n’wi boxela ta le ku riseni,
ngoma ya hina varisi ni varisanyana. 15

“Manana, mina a ndzi hembu. I ntiyiso leswaku ndzi
tlhaviwe hi Gafuri. Ma swi tiva na n’wina leswaku loko yi kala
yi lwa ni tin’wana tinkuzi le nhoveni, a ya ha lavi ku twa
nchumu Gafuri. Xana ma rivala leswaku siku yi nga...” ka ha
yisa mina emahlweni ndzi lwa ni ku khorwisa manana hi
vumbhoni bya hava. 20

“N’wananga, mina ndzi mana wa wena, kasi wena u
n’wana wa mina. Ndzi lo ku tswala n’wananga. Wena u nge
swi koti ku ta ta ndzi mamisa tintiho namuntlha. Ndza swi
vona leswaku a wu tlhaviwangi hi homu n’wananga. A ku na
Gafuri xa la xi nga ku tlhava. Vula ntiyiso n’wananga!” Ku
nghenelela manana hi rito leri a ri komba swinene ku tlhaveka
ka mbilu ya manana, mutswari loyi a rhandzaka swinene
n’wana, jaha ra yena. 25

“Mhani, xana a ma ha tsundzuki siku leriya Gafuri yi nga
lwa ni ku dlaya nkuzi ya ka N’wa-Mbengele? Xana ma rivala
leswaku siku releriya Gafuri yi fike yi hlongorisa hinkwenu la
kaya? Mi lo rivalaka mhani? Ndzi ri ni namuntlha Gafuri a yi
lwa ni nkuzi ya ka Koronya. Leswi hi swona leswi nga endla
leswaku yi chingha swinene namuntlha nkuzi leyi”, ka ha yisa
mina emahlweni. 30

“Hi swona n’wananga. Kambe siku rin’wana na wena u ta
va mutswari tani hi mina. Enkarhini wa kona na wena loko va
ku xisa vana va wena a wu nge pfumeli. Kambe a swi na
mhaka, hi ta yi tshikisa sweswi mhaka leyi, kambe ndza swi
vona mina mana wa wena leswaku wa hamba, a wu
tlhaviwangi hi homu. Ndza swi vona mina leswaku a wu lwa
ni van’wana le ku riseni. Hi vona va ku fumbuteleke u pfimba
u ku tani! Ntsena, lexi nga kona ndzi to ku vandzekela mati u
ta tikandza, n’wananga!” Ku gimeta manana hi rito leri a ri
kombisa swinene ku amukela ku hluriwa. Hi ntiyiso a ndzi
n’wi hlurile manana. 40

Ndzi titwile ndzi tsaka ngopfu loko ndzi vona ndzi kotile
ku hlula manana! Ndzi tsakile ngopfu ku tiva leswaku ndzi
kotile ku hlayisa swihundla swa hina majaha swa le nhoveni.
Ndzi nyanyile ku tsaka hi ku tiva leswaku manana a a nga ta
swi kota ku pfukela le ka va-Magwazela a ya va rhrhuvula.
Ndzi swi tivile leswaku manana a a nga ta fika a lava ku tiva, a
a to fikela ku va byeletela xo mita hi huku. 45

vutshema lebyi, a hi anakanya leswaku yi ta va ndlela ya kahle, 95
 ya ku va hi cincana ku ya siva. Kambe ndzi va ni nkateko
 mina! Nkarhi hinkwawo loko ndzi pambula, a ndzo pambula
 lero ka ri nga lumiwangi, Magwazela a kuma leri lumiweke
 tluka ra kona.

(Ku suka eka **Nkhavi wale** ndzhaku hi N. B. Mkhari Maskew Miller Longman page 1-3)
 (1996)

- 3 Hlaya ntlangu lowu landzelaka u tlhela u xopaxopa swihlawulekisi swa ntlangu leswi
 mutsari a swi tirhiseke ku fikelerisa hungu ra yena. [35]

(*Hi le kaya ka Florah. Florah u tshamile
 na Misery e-sittingroom*)

- MISERY: (*Hi ku navela*)
 Yhi, ka Florah, i ku saseka ka *sittingroom* hinkwa-
 swo leswi! Hi nga vona sofa ra kona! Xuu, wena?
 Masiku lama wa durha munghana. Haa, sofa ro
 tani! Ri fanele ri durha ngopfu ne? 5
- FLORAH: (*Hi ku khola*)
 Haa, ka Misery, a ro durha ku yini ka! Ro vitana
 Ntsena R74000.00 hi *cash price*.
- MISERY: (*Hi ku hlamala*)
 Hiii, R74 000.00? Ri durha ngopfu ka Mafloza! 10
- I'm sure* u ri xave hi xikweleti hikuva *cash* u nge yi
 koti handle ka loko u khome Lotto!
- FLORAH: (*Hi ku tidya*)
 Xikweleti xa le kwihi? Ndzi ri be cash va sala va
 Hlamele va le ka Nictus! Xikweleti masiku lama.... 15
- MISERY:
 Huu, swi ri wa titwa masiku lama Mafloza, neh! U
 ri ba *cash* ku ri ku hala tlhelo *bedroom* ya wena
 na yona u yi chunile, ni movha wa *brand new* wu
 lo mbaa, egaraji! U ri karhi u tirha wexe naswona
 u ri *mistress* ku fana na mina Mafloza? 20
- FLORAH: Vanhu a va fani munghana!
- MISERY: Haa, munghana, hi nga fani njhani ku ri ku hi
 pase swin'we Egiyani College? Haa, xi kona!
- FLORAH: Ndzi vula swona ndzi ri hambu mahahla a ya fani
 munghana. Mina na wena hambiloko hi pase
 swin'we a hi fani. 25

- MISERY: A hi fani kanjhani hikuva ti-*qualifications* ta fana?
Hi leswi ndzi lavaka ku tiva swona munghana
leswaku na mina ndzi ta tshama kahle ku fana na
wena phela. Na mina ndzi karhele ku xaniseka 30
ongwe ndzo ka ndzi nga tlharihangani kahle. Phela
na hina swa kahle ha swi lava. Na mina ndzi lava
ku wisa ku xava hi xikweleti hambani yo ri milendze
yinene leyi eka...
- FLORAH: (*A ri karhi a hleka*) 35
Swona hi swona, vanhu a va nge fani la hansi ka
dyambu. Wena a wu nge pfuki u ve mina na mina
a ndzi nge pfuki ndzi ve...
- MISERY: Xuu, ka Mafloza, u nga ndzi phuntisi ka! Kumbe u
vona leswi wena u nga tshama kahle ni... 40
- FLORAH: A ndzi ku phuntisi Misery; ku tshama kahle a hi loko
mi helerile hinkwenu endyangwini ivi mi hanya kahle
hi ku rhula ni ntwanano. Mina ndzi xisiwana hikuva
ku fela hi nuna a hi mhaka yintsongo. Nuna wa mina
u ndzi siyele ntirho lowukulu wo hlayisa vana lava. 45
Ku kurisa vana u ri wexe a hi matlangwana Misery.
(*Hi ku tlatlarhuka*)
Yhuu, ku nga va ku ri mani a taka? Ndzi vona
munhu a nghenaka. Ndza vuya, ndza ha ya n'wi
pfulela gedi. 50
(*A huma*)

KHETENI RI PFALA

(*Hi le kaya ka Elizabeth. Elizabeth na Misery
va tshamile kwala khixini*)

- ELIZABETH: (*Hi ku hlekelela*)
I khale ndzi nga si ku vona, a wu lo ya kwihi lomu
munghana?
- MISERY: (*Hi ku hlekanyana*) 55
Ndzi kona. A ndzi lo omba hi mitirho munghana.
- ELIZABETH: (*A n'wi phakata makatla*)
Ko va khale wa tiva, mina a ndzi pfanga no a wu
pfukangi u le xibedhele kumbexana hikuva phela
masiku lama ka fambiwa hi xivungwana lexiya. 60

- MISERY: (*A ri karhi a hlekelela*)
Kasi u nga kali u chava ku biha ni kun'we Zabeta;
Xikwembu xa ha tlhandleke voko leswaku munhu a ta
dyela swa le makorhweni leswi xi nga n'wi hlayisela
swona. "*The Four Lettered*" ya ha ri kule munghana. 65
- ELIZABETH: (*Hi ku khumbeka emoyeni*)
Heyi, yona ndzi ri ya hi teta; ngopfungopfu genge
leyintsongo leyi! Byo khomana Kunene hi mavoko
fambelo ra kona onge hiloko va ta tlhela va vuya wa
tiva! 70
- MISERY: (*Hi ku khumbeka emoyeni*)
Swona swa vava. Maxaka a va ha koti ku lahlana
hikuva siku na siku ka lahliwa.
- ELIZABETH: (*A miyelanyana a ri karhi a languta Misery*)
Heyi, munghana, phela wa kala! U kala ku fana 75
na Mafloza. Phela na yena Florah wa kala heyi!
Hi mpfhuka a ambala yunifomo a ndzi se n'wi
vona.
- MISERY: (*Hi ku hlamala*) 80
Yunifomo yihi manjheni? Kasi se Mafloza i mhani
wa xikhongelo na yena masiku lama? Se tibiya ti
ta sala **Obituama** mani?
- ELIZABETH: (*A ri karhi a hlekelela*)
A ndzi vuli yunifomo ya xikhongelo wenoo; ndzi 85
vula nala!
- MISERY: (*Hi ku hleka*)
Hoo, kasi u vula mzila? Se why u ku i yunifomo ka
Zabeta?
- ELIZABETH: (*Hi ku hleka*) 90
Kasi a hi yunifomo? Wena a wu swi voni leswaku i
yunifomo hikuva lokixi leri hinkwaro ri tele hi vona
lavo dlaya vavanuna hi phoyizeni va endlela ku sala
va dya rifa ra vona.
- MISERY: (*Hi ku hlamala*) 95
Xuu, kasi Mafloza u lo dlaya nuna leswiya? Leswi ava
ku Tokyo u dlaye hi ku nwa ngopfu byala se byi ya
oxa xivindzi ke?
- ELIZABETH: (*Hi ku khumbeka emoyeni*)
Byala bya kwi? U nga xisiwi Misery, hi ri a ku na 100
xa byala xi nga oxa xivindzi wenoo, i phoyizeni
liya! Hi ri va ri la lokixini ku ni ntungu wo heta

- vavanuna. A wu swi voni wena lembe roleri ntsena
ku fambe vangani?
(*A hlayela hi tintiho*) 105
Ku fe *eight* ya vona.
- MISERY: (*Hi ku hlamala*)
Xuu, he n'wina; se phoyizeni ya kona va yi kuma
kwihhi?
- ELIZABETH: (*Hi ku sola*) 110
Ve ku ni Muzambiki un'wana wa n'anga leyikulu
le swidakanini, ve hi yena a va nyikaka phoyizeni
leyi.
- MISERY: (*Hi ku nyanyuka*) 115
Ihii, ve ri i mani Muzambiki wa kona naswona u
tshama hi hi kwihhi kwale swidakanini ka kona?
- ELIZABETH: (*A nga kombi ku tsakela*)
Hambi ve i Hadisa, a ndza ha swi tsundzuki kahle
hikuva mina swa ndzi borha leswo dlaya vana va
vanhu. Mara xivongo va ri i wa ka Chawuke. 120
- MISERY: (*Hi ku nyanyuka*)
Xuu, wa tiva u ndzi pfule mahlo ka Zabeta. Ndzi
ta ringeta ku ya n'wi vona Chawuke wa kona hi
ku hatlisa hikuva i khale ndzi lava n'anga ya...
- ELIZABETH: (*Hi ku hlamala*) 125
Kasi wo la ku ya endla yini kwale ka Chawuke wa
kona u ngo mintela ni marha loko u twa vito...
(*A hleka*)
- MISERY: (*Hi ku hlamala*) 130
Kumbe na wena u lava ku joyina yo khwayere?
Xuu, ndzi tidlayela nuna hi mhaka ya mali! Mina a
ndzo lava ku yisa mhani kumbe leswi mi nge i n'anga
leyikulu a nga wu kota nenge wa vona.
- ELIZABETH: (*Hi ku konanisa*) 135
Ku va yisa exhibedhlele ke?
- MISERY: (*Hi nkinkhi*)
Zabeta, a wu swi tshamelanga; leswi ndzi nga tani
ndzi ringetile swibedhele ni swibedhlele. Hambi ku ri
private hospital ePolokwane nenge lowuya wu huma
kona kambe a ndzi kumi ku pfuneka; nenge wa 140
mhani wo ya wu ndlandlamuka onge vo la ku nghena
hi mavabyi ya *elephantiasis*.

- ELIZABETH: *(A ri karhi a khindlata makatla)*
 Huu, swi tlhela swi ndzi tsuvula ni misisi loko u swi
 hlamusela. Kumbe ye Chawuke a nga va pfuna ivi 145
 ku va ni ntsako ni ku rhula endyangwini wa wena
 hikuya loko ku ri ni mavabyi ku hava ku rhula.
- MISERY: *(Hi ku hefemulela ehandle hi matimba)*
 Hi ta ku yini Zabeta, vutomi hi ko ku ringetela.
 Laha munhu a pfunekaka kona a nga ku tivi. 150
- ELIZABETH: *(A ri karhi a pfumelela hi nhloko)*
 Uuu, swona hi swona.
(Ku rila riqingho)
 Hambu i mani.
(U tsutsumela kona) 155

KHETENI RI PFALA

(Ku suka eka tsalwa **Embiteni Yin'we** I.S. Shabangu Lingua Franca Giyani (2014) peji 116-121.

XIYENGE B: VUTIVI BYA XINTU (INDIGENOUS KNOWLEDGE SYSTEMS)

Hlamula xivutiso **xin'we ntsena** eka xiyenge lexi.

I.S. Shabangu : **Vuxaka bya nkava ni rhumbu**

- 4** (a) Hlamusela leswaku swivuriso swi na tidyondzo muni eka mfuwo wa rixaka. [5]
- (b) Vakhale a va tirhisa swivuriso ku tshinya maendlelo yo karhi hi ndlela yo gega. Seketela mhaka leyi hi ku tirhisa swivuriso swa **ntlhanu** swa risima. [25]
- 5** Rixaka ra Vatsonga – Machangana ri ni matekanelane ya ndhavuko. Hlamusela tindlela ta **tsevu** ta matekanelane ya ndhavuko wa Vatsonga – Machangana. [30]

I. S. Shabangu - **Xendlahivomu**

- 6** Vatsonga – Machangana va ni swibye leswi a va swi tirhisa swa Xintu. Boxa swa ntlhanu u tlhela u hlamusela maendleriwe ni nkoka wa swona. Hi swihi swibye swa manguvalawa leswi siveke swibye swa Xintu leswi u swi boxeke ehenhla. [30]

BLANK PAGE